

ՄԵԾ ՄԱՍԻՍԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ «ՎԻՇԱՊ» ԿՈԹՈՂԸ,
ԵՎ ԼԵՌԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ *

ԱՐՄԵՆ ԲՈՒԲՈՒՅԱՆ, ՍԱԱԿ ՏԱՐՈՆՑԻ

Բանալի բառեր՝ Մասիս, Իգդիր, Արալիկ, «Վիշապ» կոթող, հնագիտական համատեքստ, պատմական տվյալներ, ավանդազրույցներ, ուղենիշ, սրբազան տարածք, ինքնուրույն:

Նախաբան

Հնագույն Հայաստանի հոգևոր մշակույթի կարևորագույն հուշարձան «Վիշապ» քարակոթողների¹ հայտնագործող Ն. Մառը 1922 թ. «Վիշապ» գրքի հրատարակման կազմակերպման մասին» ձեռագիր փաստաթղթում լեռներ բարձրանալու իր առաջին վերապրումների մասին գրում է. «Այդքան վաղ արթնացած ճանաչողական խմբի խնդիրն էր ստուգել լուրերը ինչ-որ առեղծվածային քարե վիշապների մասին: Այն ժամանակ մեզանից ոչ ոք չէր զգում, որ յուրաքանչյուր քայլ դեպի վեր, դեպի այն բարձունքները, որոնք հավասար են հայտնի հայկական լեռների՝ Արագածի և Մասիսի կամ Արարատի բարձրություններին, մեզ մոտեցնում էր նյութական մշակույթի այնպիսի հուշարձաններին, որոնց գոյությունը չէր ենթադրվում նույնիսկ մարդկային կյանքի խորքային սահմաններում, և որոնք միջնադարում տեղական պատմիչների կողմից ներկայացվում էին որպես ընկած աստված-վիշապների լեռնային բնակություն վայրեր: Պարզվեց, որ առեղծվածային հսկա այդ քարերը հիրավի վիշապներ էին հաբեթական աշխարհի աստվածություններ, ձկններ»²: Դրանից առաջ՝ 1911 թ. օգոստոսի 21-ին, իր աշակերտ Հ. Օրբելուն

* Ներկայացվել է 19. VI. 2020 թ., գրախոսվել է 23. VI. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 30. VI. 2020 թ.:

¹ Այս կոթողները պատրաստված են բազալտից, ունեն 150–550 սմ բարձրություն, ըստ ձևի ու պատկերի լինում են ցլակերպ, ձկնակերպ և ձկնացլակերպ ու կապվում են հիմնականում ջրի, բայց նաև՝ այլ սինկրետիկ պաշտամունքների հետ: Խաչքարերի նման, «Վիշապ» կոթողները հանդիպում են միայն Հայկական լեռնաշխարհում՝ նրա բարձրլեռնային ու նախալեռնային գոտիներում: Կիրառման հիմնական շրջանն է բրոնզի դարը (Ք. ա. III հազ. վերջ– II հազ. վերջ): Այս կոթողների ուսումնասիրության պատմության և այլ մանրամասների մասին տե՛ս Վիշապ քարակոթողները. Խմբ.՝ Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան, Երևան, 2015, Վիշապը հեթանոսի և իրականության սահմանին. Խմբ.՝ Ա. Բոբոխյան, Ա. Զիլիբերտ, Պ. Հնիկյան, Երևան, 2019:

² Н. Я. Марр. Об организации серии изданий ГАИМК «Вишапы», записка в Издательскую комиссию ГАИМК, 1922 г., Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук, ф. 800, оп. 1, ед. хр. 1778, л. 1.

Անիից Վան ուղարկած նամակում, արդեն վիշապները հետազոտած գիտնականը շեշտում է. «Փնտրեք և տեղեկացեք քարե ձկների մասին լեռներում: Ես դեռևս մտածում եմ [դրանց հայտնաբերելու] հնարավորությունը մասին նաև այլ լեռներում՝ հատկապես՝ Մասիսի և Ալագ՝ յոզի վրա»³: Այս դատողություններից երևում է, որ «վիշապ» կոթողների հետազոտության հենց ամենասկզբում Ն. Մառն արդեն զգացել էր Մասիսի կարևորությունն այդ կոթողների հետագա հետազոտման համատեքստում: Եվ տարիներ անց իր հրատարակած գրքում Մասիսի մասին գրում է. «Տեսարանը դեպի սուրբ լեռը միշտ առանձնահատուկ է վիշապների տեղադրության համար»⁴:

Ն. Մառն ու նրա աշակերտ Յ. Սմիրնովի՝ «վիշապ» կոթողների հայտնագործությունը մեծ արձագանք գտավ հայ իրականության մեջ: Թ. Թորամանյանն արձանագրեց, թե դրանով Մովսես Խորենացու վիշապագուհուների և վիշապների պալատի առասպելն իրականություն դարձավ⁵, իսկ Լեոն Նշեց, որ այս հայտնագործությունը ցույց է տալիս՝ Խորենացու հիշատակած «վիշապապաշտ կամ վիշապագուն ժողովուրդը, ուրեմն միայն Մասիսի վրա էլ չէր ապրում, այլև դաշտում, Գառնիի լեռներում»⁶:

Մեր դասականների ժամանակներից անցել են տարիներ, ի հայտ են եկել բազմաթիվ փաստեր, որոնք հնարավորություն են տալիս նոր լույսի ներքո քննարկելու նրանց կարծիքները: Նման մի տվյալի՝ Մեծ Մասիսի հյուսիսարևելյան լանջերին հայտնաբերված «վիշապ» կոթողի և նրա կարևորության մասին է այս աշխատանքը:

Վիշապի հայտնաբերման հանգամանքները

2015 թ. հունիսին, ոչխարներ արածեցնելիս, Բերաթ Չաղա անունով մի հովիվ (ծնվ. 1994 թ.) Աղբը քաղաքից տեսնում է զանգվածեղ կոթողը Մեծ Մասիսի հյուսիսարևելյան լանջերին՝ «Իգդիր քաղաքի և Արալիկ գյուղի միջև», «մարդկանցից հեռու գտնվող անմատչելի մի վայրում», լեռնային-ալպիական գոտում: «Կապույտ» քարը հողի մեջ, կիսաթեք ընկած վիճակում է եղել: Հուլիսի 29-ին այդ քարի լուսանկարները Բ. Չաղան ուղարկում է հնագետ Սասկ Տարոնցուն (ուժ հետ կապի մեջ է եղել նախկինում՝ նրան ուղարկելով խաչքարերի նկարներ Արալիկ գյուղից)՝ նույնականացման նպատակով՝ (նկ. 1, 2):

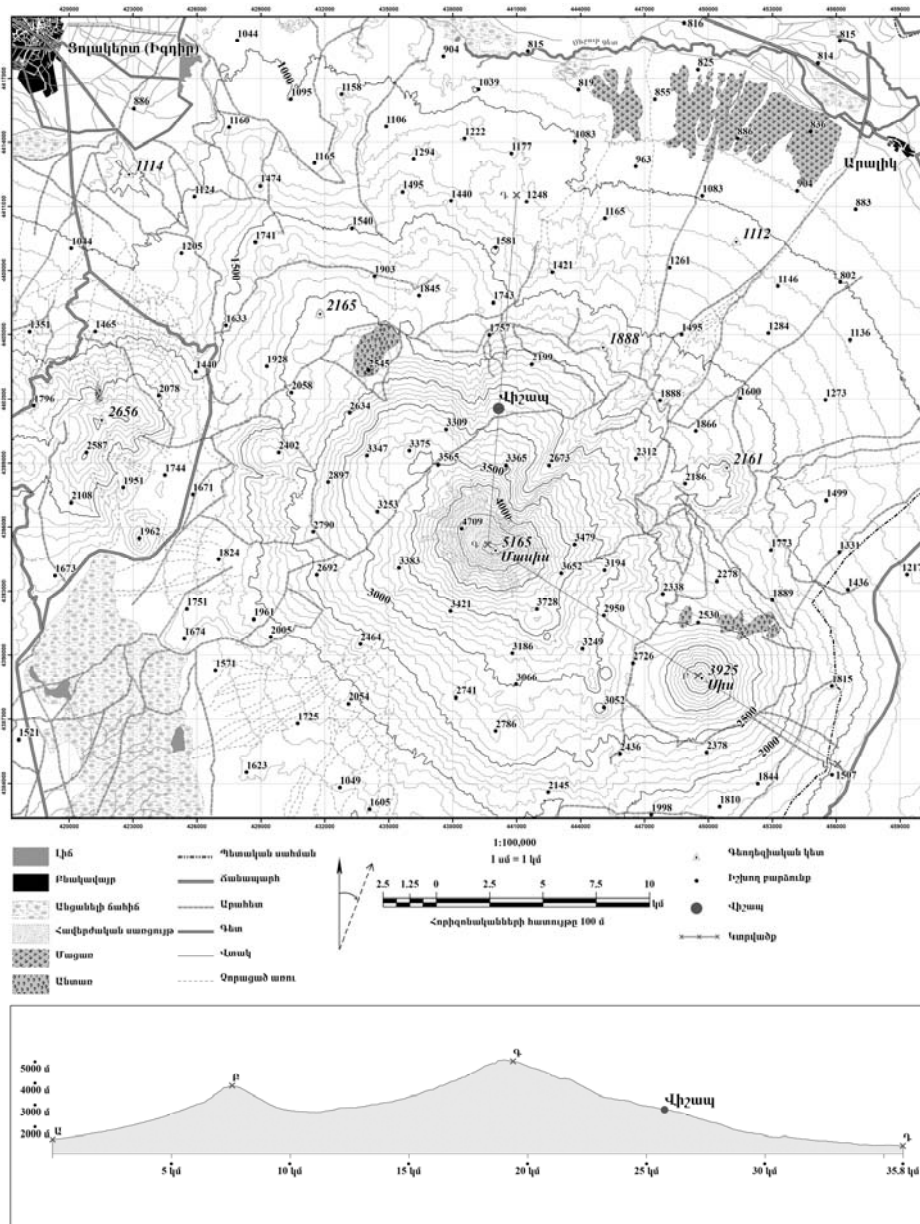
³ Н. Я. Марр. Письма к И. А. Орбели. – «Арменоведческие исследования», т. I. Ереван, 1974, с. 237.

⁴ Н. Я. Марр, Я. И. Смирнов. Вишапы. Л., 1931, с. 92.

⁵ Թ. Թորամանյան. Հայկական ճարտարապետություն, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 57:

⁶ Լեոն. Հայոց պատմություն, հ. I – Հին պատմություն. – Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966, էջ 389:

⁷ Բերաթ Չաղայի նամակագրությունը Ս. Տարոնցու հետ՝ 29. 07. 2015 թ.: Արալիկ/Արալբլի գյուղը հարմար գոտի է Մասիս բարձրանալու կամ այնտեղից իջնելու համար. հմմտ. օր.՝ И. Д. Мансветов (ред.). Пятый археологический съезд в Тифлисе, т. I. Труды предварительных комитетов. М., 1882, с. 196 (Ի. Պոլյակովի հաշվետվությունը). А. В. Пастухов. Восхождение на Арагат.

Փիլանդրամանյանի ամսագրի 2020 թ. № 2 «Историко-филологический журнал»

Նկ. 1. Մեծ և Փոքր Մասիսների տեղագրական հանույթն ու կտրվածքը (քարտեզի հեղինակ՝ Հենրիկ Դանիելյան):

Հանձին նորահայտ կոթողի՝ դործ ունենք ստորին հատվածում նեղ, վերնամասում՝ լայնացող և կլոր քանդակով բնորոշվող «Վիշապի» հետ,

– «Известия Кавказского отделения Императорского русского географического общества», 1894, № 16, с. 442.

որի մոտավոր չափերն են 380 x 120 x 60 սմ: Կոթողի վերնամասում պատկերված է մորթված ցուլ, որի առջևի երկու վերջույթները տարածվում են գլխի աջ ու ձախ կողմերում, իսկ բերանից, թերևս, ջուր է հորդում: Վիշապի շուրջ երևացող քարերի կուտակումներից կարելի է ենթադրել, որ կոթողն իր նախնական տեղում է՝ հավանաբար, հարթակ/կրոմլեխի մեջ, որտեղ նախապես կանգնած պիտի լիներ: Բ. Չաղայի նկարագրություններից վերականգնում ենք, որ կոթողը գտնվել է ծ. մ. մոտ 2.500 մ և ավել բարձրության վրա:

Մասիս լեռան շրջանից նախկինում վիշապներ չեն հայտնաբերվել: Միակ տվյալն այս կապակցությամբ վերաբերում է գրող Ատրպետին, ով XX դ. սկզբին հայկական սրբավայրերի ձեռագիր մի ցուցակում հիշում է «Մանկասար-Կրզըլ Զիարեթ (Ոսկիսարի ուխտ)»-ը, մեկ այլ տեղ շեշտում Մանկասար գյուղն ու գետակը, որը բխում է Շիշթափի լեռներից, և որտեղ կան «վիշապական արձաններ»⁸: Մանկասարը կամ Կրզըլ Զիարեթը գտնվում է Սինակ և Շիշթափա/Չոր լեռնագագաթների բարձրլեռնային գոտում, ինչը վկայում է այն մասին, որ տեղադրությամբ մոտենում է խնդրո առարկա գտածոյին, բայց անպայմանորեն չի համընկնում նրա հետ⁹: Ատրպետի արտահայտությունից ենթադրում ենք, որ լեռան՝ դեպի Հայկական պարը ձգվող հատվածում եղել են մեկից ավել վիշապներ:

Մասիսի հնագիտական համատեքստը

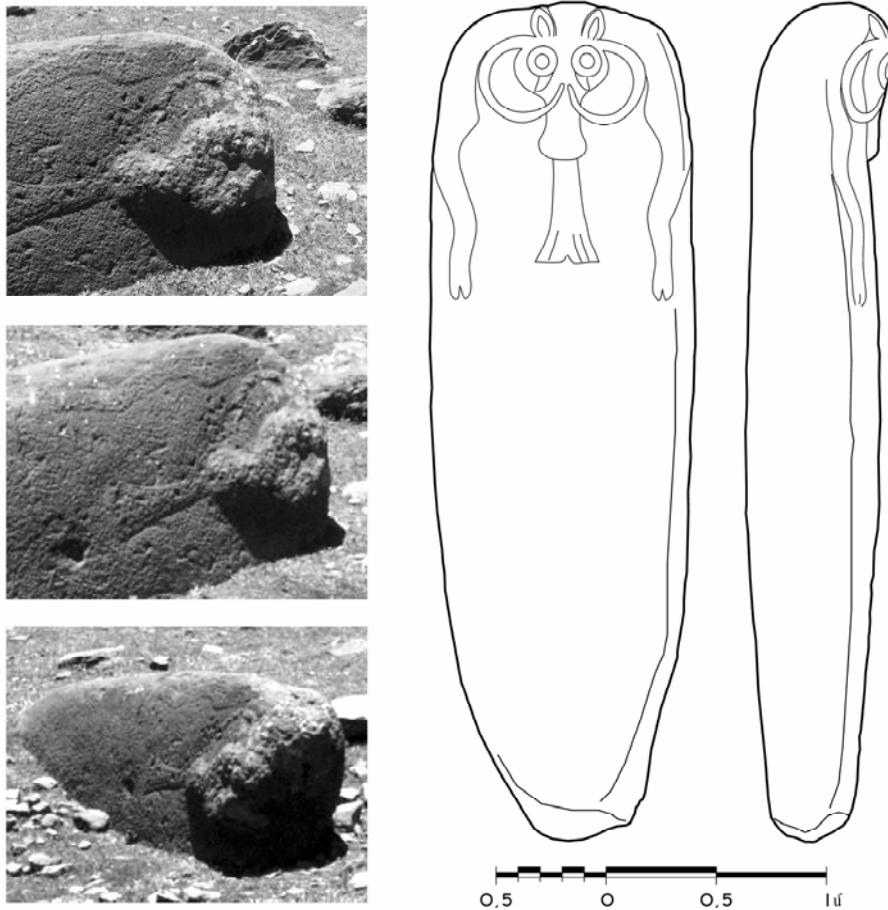
Մեծ և Փոքր Մասիսների հնությունների և հնագիտական միջավայրի մասին տվյալներ կան արդեն XIX դ. և XX դ. սկզբի հեղինակների մոտ¹⁰: Դրանցից ամենամանրամասն ճանապարհորդ Ա. Մխիթարյանի նկարագրությունն է, ով գրում է. «Մասիսի ուշադիր այցելուն ամեն մի քայլափոխում հանդիպում է մի հին, հրաշալի, կորած կուտուրայի հետքերի, որ գիտեր օգուտ քաղել նույնիսկ լեռնային այս դժվարակոխ լանջերից և նրա գառիվերները, ուր միայն կար ամենափոքր հնարավորություն, դարձնել

⁸ Ա տր պ ե տ. Վիշապազանց վորորանը. – Հայաստանի պատմության թանգարանի արխիվ, ԱԱ 182, Լենինական, 1927, էջ 29, ն ու յ ն ի՝ Վիշապազանց կուլտը և Անահիտ. – նույն տեղում, ԱԱ 177, Լենինական, 1931, էջ 33:

⁹ Կրզըլ-Զիարեթը Հայկական Պարի լեռնագագաթներից է (բ. ծ. մ. 2.897 մ), Սինակ (բ. ծ. մ. 2.774 մ) լեռնագագաթի մոտ, Գալլատու լճի (բ. ծ. մ. 2.247 մ) արևմտյան կողմում: Լեռան գագաթին եղել է մատուռ, որից սառնորակ աղբյուր է բխել: Տարածքը հարուստ է լճակներով, արոտավայրերով, ճահիճներով: Շիշթափա (Չոր)ը լեռնագագաթ է (բ. ծ. մ. 2.800 մ) Հայկական Պարի Մեծ Մասիս-Սինակ հատվածում, Գալլատու լճից 30 կմ արևելք: Սինակի լեռների ամենաբարձր գագաթներից է, որի մոտ գտնվում է Չորի լեռնանցքը (տեղադրություններն ըստ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1–5, Երևան, 1986–2001):

¹⁰ Դրանցից վաղագույններից է՝ Fr. Dubois de Montpéroux. Voyage autour du Caucase, t. III. Paris, 1839, p. 454.

պարտեզ ու այգի»¹¹: Մասնավորապես նա հիշատակում է կիկլոպյան պատեր, հսկայական ջրանցքներ և պատվար-պատնեշներ, աշտարակաձև հսկայական կառույցներ՝ ատամնավոր կատարներով, որոնք «կրում

Նկ. 2. Մեծ Մասիսի «Վիշապ» կոթողը (լուսանկարը՝ Բերաթ Չաղայի, գծանկարը՝ Արտակ Հախվերդյանի):

են խորին հնուլթյան կնիք» և պատկանել են «մի հին ու չքնաղ քաղաքակրթության»: Աշտարակների մասին խոսելիս գրում է. «Մեր առասպելական քաղերի բնակարանները չեն արդյոք դրանք» (նկատի ունի Արտավազդի պատմությունը): Ջրանցքի մասին էլ գրում է. «Ջրանցքը սկսվում է երկու խորածորերի խաչաձև կտրվածքից, դեպի ուր հոսում են Մասիսի հավիտենական ձյունների ու սառույցների ամենաստորին սահմանից բխած ջրերը, և այս ցիկլոպյան ջրանցքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի արհեստական շտեմարան, ուր ամբարվում էին Մասիսի այնքան

¹¹ Ա. Մ խ ի թ ա ր ե ա ն. Դէպի Արարատ, Թիֆլիս, 1904, էջ 17, 86–88, 147–148, 154: Հմմտ. նաև ն ու յ ն ի՝ Վաղարշապատ, Էջմիածին, 1874, էջ 17:

Թանկագին ջրերը ու հոսում դեպի Կոզովտի մի ժամանակ բարեբեր և բուսաշատ, իսկ այժմ չոր, ամայի, անբնակ գավառը»: Մեկ այլ տեղ հեղինակը Փոքր Մասիսի վրա հիշում է կիկլոպյան շարվածքով ազնա-վուրի/օղուզի գերեզմաններ և/կամ աշտարականման կառույցներ¹²:

Փոքր Մասիսի (Սիսի) վրա գերեզմաններ է հիշատակում արդեն Ֆ. Պարրոտը¹³: Ճանապարհորդ է. Ռեկլյուն Սեանա լճի ավազանում հիշում է «բազմաթիվ գերեզմանական հողաբլուրներ, որ կոչում են օղուզների, այն է՝ «հսկաների» շիրիմ», որոնք կանգնած են բարձրավանդակի վրա շատ տեղերում, առանձին կամ շարքերով, նման այն գերեզմաններին, որ գտնվում են Արագածի և մինչև անգամ Փոքր Մասիսի գագաթներին»¹⁴: Աշխարհագրագետ Մ. Թադիադյանը նույնպես հիշատակում է «լիճ ի կատար Փոքուն Մասեսաց՝ առ որով մացառք թեղեաց և գերեզմանք Հսկայից՝ հասարակօրէն օղուզի գերեզման կարդացեալ»¹⁵: Ղ. Ալիշանը հիշատակում է «... աշտարակաձեւ վէմս ցցուեալս, ընդ մեջ Փոքու Մասեաց», որ կարծում էին թե քաջերի բնակարանն է կապված Արտավազդի պատմության հետ. բացի այդ «ի տափաձեւ գագաթանն կան մեծամեծ վէմք թաւալեալք, իբրեւ 15 երկայն, 5–6 լայն գորս ուամիկն կոչէ Գերեզմանս Օղուզի ախինքն Հսկայից»¹⁶: Ճանապարհորդ Ս. Ծոցիկյանը լրացնում է. «Անոր կատարին վրայ լճին եզերքը կը նկատուին քանի մը գերեզմաններ: Նախնադարեան այս հողակոյտերը իրենց վրայ կը կրեն շիրմաքարեր, կձեայ տապաններ: Ասոնցմէ ոմանք մինչև 16 ոտք երկայնութիւն և 6 ոտք լայնութիւն եւ հաստութիւն ունին ... Փոքրիկ Մասիսն ալ զուրկ չէ առասպելական աւանդութիւններէ: Արարատաբնակ ժողովուրդը կը կարծէ, թե այդ լեռան կուրծքին մեջ կապրին դեեր, ամեհի օձեր, վիշապներ, բազմապլսեան հրէշներ, որոնք երբեմն դուրս կելլեն իրենց միջին որջերէն, և կիջնեն դաշտ: Կատարը գտնուող գերեզմանները քաջերու, պաշտուած հերոսներու և հսկաներու կը պատկանին: Այնտեղ կայ, ուղտերու կարաւան մըն քարացած: Ուղտապանին մեկ ձեռքը առաջնորդ ուղտին սանձը, իսկ միւս ձեռքը ցուպ մը»¹⁷: Լ. Տիգրանյանը նմանապես Փոքր Մասիսի գագաթին է հիշում ազնավուրի/օղուզի/հսկաների գերեզմաններ

¹² Նույն տեղում:

¹³ Ֆ. Պարրոտ. Դորպատից Արարատ, Երևան, 1990, էջ 97–98:

¹⁴ Է. Ռեկլյուն. Ռուսական Հայաստան, Վաղարշապատ, 1891, էջ 19: Օղուզի գերեզմանների մասին տե՛ս նաև՝ Ad. Bergé. Der Kaukasus in archäologischer Beziehung. – “Russische Revue” (St. Petersburg), 1874, № 5, S. 423.

¹⁵ Մ. Թադիադյան. Ուղեգրություններ, հոգվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, 1975, էջ 51:

¹⁶ Ղ. Ալիշան. Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 481, 485: Հմմտ. Ա. Գրիգորեան. Բնապաշտական եւ խորհրդաբանական ընկալումների դրսևորումները Ղեռնդ Ալիշանի երկերում. – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), 2014, № 1–2, էջ 20, 25:

¹⁷ Ս. Մ. Ծոցիկեան. Արարատ-Կովկաս, հ. 1, Ֆրեզնո, 1917, էջ 413–414:

և համապատասխան ավանդազրույցներ բերում¹⁸: Քննարկվող դամբարաններ/մեգալիթյան կառույցները պետք է վերաբերեն հնագույն շրջաններին, սակայն դրանց մեջ կարող են լինել նաև ավելի ուշ դարերի գերեզմաններ¹⁹:

Հիշյալ հարցին անդրադառնում է նաև հնագետ Ա. Երիցյանն ավելի լայն համատեքստում: Ըստ նրա՝ հեթանոսական շրջանում հայերը պաշտել են հատկապես լեռների ու բլուրների գագաթներն և այնտեղ տեղադրել իրենց սրբավայրերն ու նահատակների գերեզմանները, ինչն անցել է նաև քրիստոնեությանը: Եվ եթե սրան հավելենք այն, որ «հայ ազնվականներն ու հերոսները համարվում էին կիսաստվածներ», ապա պարզ կդառնա, որ «այսպես կոչված օղուզների՝ հսկաների, այն բոլոր դամբարանները, որոնք այժմ հանդիպում են Արարատի, Արագածի վրա և այլուր, 6 և 7 հազար ֆուտ բարձրության վրա, և որոնք այժմ էլ պաշտվում են բնիկների կողմից, հանդիսանում են ազնվականների և արքաների գերեզմաններ: Այս իմաստով, բարձր վայրերում, հաճախ քրիստոնեական հուշարձանների մոտ է պետք փնտրել կարևոր մարդկանց ամենալավ պահպանված դամբարանները, հնարավոր է նաև՝ աստվածների արձանները»²⁰: Ի հաստատումն ասվածի, Ա. Երիցյանը հիշատակում է 1874 թ. Երզնկայի լեռան վրա գտնվող Սբ. Սարգսի մատուռի մոտ հայտնաբերված Անահիտի բրոնզե կիսանդրին և «Արալեզ աստվածուհու» պատկերը²¹:

Հընթացս, ինչպես XIX դ. վերջերին և XX դ., այնպես էլ վերջին շրջանում Մասիսի շուրջ (ավելի քիչ լեռան վրա) հայտնաբերվել են տարատեսակ հնագիտական հուշարձաններ (բնակավայրեր, ամրոցներ, դամբարանադաշտեր, մեգալիթներ, քարանձավներ, սրբավայրեր, արձանազրույթյուններ), որոնք վերաբերում են պղնձի, բրոնզ-երկաթի դարերից մինչև միջնադար ընկած ժամանակաշրջաններին²²:

¹⁸ Հմմտ. Մ. Աբեղյան. Երկեր, Հ. Ը, Երևան, 1985, էջ 185–186, 192, Ա. Ղանալյան. Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 261, 468–469: Լ. Տիգրանյանի տեղեկության քննարկումը քաջքերի, դեերի ու Արտավազդի համատեքստում տե՛ս նաև՝ Բ. Գեորգեան. Խորենացուն Խորենացով պետք է հասկանալ, էջմիածին, 1899, էջ 77–78:

¹⁹ Փոքր Արարատի գագաթի հսկաների դամբարանների մեջ եղել են նաև այնպիսիք, որոնց վրա արաբական արձանազրույթյուններ կան. դրանցից մեկը թվագրվում է XVIII դ. [M. Ebeling. Der Begräbnisplatz und die Inschriften auf dem Kleinen Ararat.– “Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” (Berlin), 1898, № 2, S. 130; А. А. Ивановский. По Закавказью.– Материалы по археологии Кавказа, т. VI. М., 1911, с. 34–35]:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Հմմտ. И. Д. Мансветов (ред.). Пятый археологический съезд в Тифлисе, с. 87. Արարատի հսկաների դամբարանները հիշվում են այս նույն հրատարակության մեջ նաև Ա. Բերթեի, Ն. Էմինի ու Ի. Պոլյակովի հաշվետվություններում էջ 32, 39, 48, 202:

²² Մ. Սմբատյանց. Արձանազիր Ցոլակերտի.– «Արարատ» (էջմիածին), 1870, № 5, էջ 175–176, նույնի՝ Ցոլակերտի արձանազիրք. – «Արարատ», 1870, № 10–11, էջ 248–251, 272–274, նույնի՝ Բազմարդիւն

Հնագիտական առկա տվյալները Մասիսի տարածքում վերականգնում են այնպիսի պատմական մի լանդշաֆտ, համապատասխան կառույցների (լեռան բարձրադիր շրջանում՝ հսկաների / օղուզի / աժդահանների գերեզմաններ, աշտարակաձև կառույցներ, ջրանցքներ, ցածրադիր շրջանում՝ դամբարանաթմբեր, ամրոց-բնակավայրեր) այնպիսի մի ամբողջություն, որը հայտնի է նաև «վիշապ» կոթողների տարածման այլ շրջաններից և էպեոս լրացնում է Մասիսի նորահայտ «վիշապ» կոթողի պատմամշակութային միջավայրի մասին մեր պատկերացումները: Այս պարագայում հատկապես կարևոր է օղուզ / հսկաների գերեզմանների հիշատակումները Մասիսի վրա: Հնագետ Բ. Պիոտրովսկին Արագածի «վիշապ» կոթողների մասին գրում է. «Տեղացիներն այդ հուշարձանները կոչում են «օղուզների (հսկաների) գերեզմաններ»՝ ընդունելով դրանք որպես մեծ քարարկղերի տեսքով դամբարանների վերին սալեր»²³: Մինչև Մասիսի մասին վիշապային պատկերացումներին անցնելը նշենք, որ, «օղուզ / հսկա-գերեզման-վիշապ-եզ» սեմանտիկական բույլը վաղուց վերծանել է խոշորագույն հայագետ Ա. Մնացականյանը²⁴:

Վիշապային Մասիսը հայ և օտար հիշողության համակարգում

Մասիսը որպես վիշապային մի լեռ հայտնի է հայկական և հարակից որոշ ժողովուրդների հիշողության մեջ՝ արտահայտված մի կողմից պատմական, մյուս կողմից էլ՝ բանահյուսական տեքստերում: Բերենք դրանցից մի քանի օրինակ:

Արդեն ուրարտական աղբյուրներում Մասիսի արևելյան լանջերը հիշատակվում են Կուարգանես անվամբ՝ մի տեղա/ցեղանուն, որը, թերևս, կապվում է վիշապային Կուառ աստվածության հետ: Պատահական չէ, որ Աժդահակի սերունդ վիշապագուններին խորենացին տեղադրում է

խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ. – «Արարատ», 1886, № 5, էջ 499–503, ն ու յ ն ի՝ Յուլակերտի բերդը. – «Արարատ», 1910, № 6, էջ 574–576. Б. А. Куфтин. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит. – «Вестник Государственного музея Грузии», т. XIII. Тбилиси, 1944; R. D. Barnett. The Urartian Cemetery at Igdyr. – “Anatolian Studies” (London), 1963, № 13, pp. 153–198; T. A. Sinclair. Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, vol. I. London, 1987, pp. 401–405; C. Başaran, V. Kaleş, V. Geissler. Mount Ararat Archaeological Survey. – “Bible and Spade” (US), 2008, № 21.3, pp. 70–96; A. Özfırat. Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages. – “P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti (ed.), Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May 5th–10th, 2008, “Sapienza” – Università di Roma, v. 2”. Roma, 2010, pp. 525–538; Վ. Գ ու ը զ ա ղ յ ա ն, Վ. Հ ա Ր ո լ թ յ ու ն յ ա ն. V–VI դդ. Հայկական բազիլիկ եկեղեցի Արարատի լանջին. – ՊԲՀ, 2006, № 2, էջ 206–209.

²³ Б. Б. Пиотровский. Вишапы: каменные статуи в горах Армении. Л., 1939, с. 13. Հ մ մ տ. ն ա լ Ն. Я. Марр, Я. И. Смирнов. Նշվ. աշխ., էջ 64:

²⁴ Ա. Շ. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. Հայկական զարգարվեստ, Երևան, 1955, էջ 535:

նույն այն գոտում, ինչ Կուարզանեն է՝ Մասիսից մինչև Նախիջևան ընկած տարածքում²⁵:

Հայ միջնադարյան հեղինակների կողմից վիշապների վերաբերյալ հիշատակումները հաճախ շուրջն են պտտվում: Այսպես, Խորենացին վիշապներին հիշատակում է հիմնականում 2 համատեքստում՝ 1. վիշապաքաղ Վահագնի, ով կովում է վիշապների դեմ և հաղթում նրանց, և 2. Աժդահակի (նույն ինքը վիշապի) ու նրա սերունդների (վիշապագունների), որոնք հիշվում են Տիգրանի, Արտաշեսի, Սաթենիկի, Արտավազդի կապակցությամբ (Տիգրանի կողմից Աժդահակին սպանելը, վերջինիս սերունդներին ու կնոջը՝ Անուշին՝ վիշապների մորը գերի տանելը, Արգավանի՝ Արտաշեսի դեմ դավ լարելը վիշապների տաճարում, Սաթենիկի սիրահարությունը Մասիսի ստորոտը գրաված վիշապագուններին, վիշապագունների կանանց՝ մանուկ Արտավազդին կախարդելն ու նրան գողանալը, և նրա տեղը դե դնելը, Արտաշեսի կոփվր վիշապագունների դեմ և նրանց ոչնչացնելը) (I: Լ, ԼԱ, II: ԽԹ, ԿԱ): Բացի այդ, վիշապ հեծած Տիգրան Երվանդյանի հրաշալի ծնունդը ևս տեղի է ունենում Հայկազեան երկրի սպիտակափառ և ցրտաշունչ սրբազան լեռան (անշուշտ՝ Մասիսի) գագաթին, ինչը խորհրդանշում է նրա հոգևոր արթնացումը ընդդեմ վիշապ Աժդահակի (I: ԻԶ)²⁶:

Մասիս-վիշապ կապի համար կարևոր է Գրիգոր Լուսավորչի «Հարցմունք»-ը (IV-V դդ.), որը Եզնիկ Կողբացու սկզբնաղբյուրն է հայկական հնագույն հավատալիքների վերաբերյալ: Երկում, այն հարցին, թե «ասեն քաջաց և վիշապաց տեարք (իմա՛ տաճարք) են ի լերինս բարձունս և բնակութիւնք, և զԱղէկսանդր կապեալ ունին ի Հոռոմ, և զԱրտաւանդ ի Մասիս, և զԱրուանդ ի գետս և ի մառանս», որպես պաստասխան է բերվում Արտավազդի՝ Մասիսի վրա շղթայվելու պատմությունը, ապա անցում է կատարվում վիշապին որպես գետային նահանգի. «Զի թէ էր նահանգ մարմնաւոր՝ ոչ երբեմն կնոջ պէս ցուլ անուն անուանին, ոչ մերթ մարդ երևէր և մերթ աւճ, որով գաւձապաշտութիւն հնարեցալ մուծանել յաշխարհս, նոյնպէս և վիշապն ոչ մի անգամ վիշապ երևէր, մերթ աւճ, մի անգամ մարդ, որպէս ցուցաքն: Իսկ թէ մարմնաւոր ինչ է, ապա փոխի ոչ. այլ թէ ի կալս ջորի ոք երևին և աներևութանան և ի դաշտս երագազգ [վերականգնվում է երագազանք՝ ըստ Եզնիկ Կողբացու] ձգին, և ընթանան գհետ երէոց՝ դեք կերպարանին առ ի մոլորեցուցանելոյ զմարդիկ»²⁷:

²⁵ Վ. Ա. Իգումնով, Հ. Հ. Կարագոյոզյան, Ս. Գ. Հմայակյան. Օձասարի սեպագիր արձանագրությունը. – ՊԲՀ, 1997, № 1, էջ 194, 196–198, Ս. Հմայակյան. Կուեռա-Կուռու աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում. – ՊԲՀ, 1990, № 1, էջ 152–167:

²⁶ Հմմտ. Ե. Մարգարյան. Դրվագներ Հին Հայաստանի հոգևոր մշակութի պատմությունից, Երևան, 2001, էջ 63:

²⁷ Գ. Տեր Մկրտչյան. Նամակներ Նիկողայոս Մառին. – Մառը և Հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 256–259, Լ. Խաչիկյան. Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը», որպես Հայ մատենագրության

Վահրամ Բաբունու «Հարցմունք»-ը (XIII դ.), օգտվելով Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող վերոհիշյալ տեքստից, որոշ լրացումներ է կատարում: Արտավազդի՝ Մասիսի վիհերի պատմության համատեքստում Բաբունին նշում է, որ քաջքերը մոտ են հսկաներին ու վիշապներին, կապվում են գինու և ցորենի հետ՝ «Իսկ ընդէ՞ր որ ապա ասեն տեսեալ ոմանց քաջաց և վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս և բնակությունս...», ապա շարունակում է, թե չկա այդպիսի բան որ քաջ է կամ վիշապ. վիշապը միայն բառ է, քանի որ այն, ինչ աշխարհում մեծ չափերի է, կոչվում է վիշապ²⁸:

Ինչ վերաբերում է բանահյուսական տեքստերին՝ վիշապային լանդշաֆտն իր տոնածիսական համակարգով, արտահայտվում է մի շարք ավանդազրույցներում, որոնցից հիշատակենք մի քանիսը: Զագրոսն ու Տավրոսը եղջյուրներով վիշապներ են. կռվում իրար հարվածելով՝ Զագրոսի մի եղջյուրը պոկվում-հասնում և խրվում է այնտեղ, որ Մասիս է կոչվում²⁹: Մասիսի (ամպրոպային) վիշապները մի քանի տարին մեկ մեծ կռիվ են ունենում Արագածի վիշապների հետ³⁰: Արագած ու Մասիս քույրերը վիճում և փոխադարձ անիծում են իրար, որի արդյունքում Արագածի կատարին արտասուքից ջուր է գոյանում, իսկ Մասիսի վրա ոչ մարդ է բարձրանում, ոչ էլ մատաղ մորթվում³¹: Մասիսի մոտ է գտնվում Թափազյոզի (այսինքն՝ հսկայի, ցիկլոպի) քարայրը³²: Աշտարակի Թուխ Մանուկ սրբավայրի հնձանաբազը Աշտարակի օձերի թագավորի պալատն է. այստեղ է գտնվում նաև նրա զորքը, այստեղից է նա պատերազմ գնում Մասիսի կամ Արագածի օձերի թագավորների դեմ³³:

Նոյը գինովնալուց հետո բարձրանում է Արարատի գագաթը, այնտեղից շնորհակալության զոհ մատուցում Աստծուն՝ ի պատիվ խաղողի որթի և գինու: Նոյը կապվում է նաև Վարդավառի հետ, ինչը մեկնաբանվում է որպես ջրհեղեղի հիշատակը պահող մի տոն³⁴:

Երախայրիք. – «Բանբեր Մատենադարանի», 1964, № 7, էջ 301–330 (ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ երկի հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է):

²⁸ Գ. Տեր Մկրտչյան. նշվ. աշխ. էջ 257, Լ. Խաչիկյան. նշվ. աշխ., էջ 311, 315, 326, 328, հմմտ. Խ. Յ. Մարր, Յ. Ի. Տարնով. նշվ. աշխ., էջ 67–68, 99–100, Մ. Աբեղյան. «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկեսոս դիցուհու արձաններ, Երևան, 1941, էջ 15 25, 45: Շիրար-Արտավազդին՝ վիշապների կողմից Մասիսի վրա արգելակելու միջնադարյան պատմությունները տե՛ս Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 362–364:

²⁹ Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 23–24:

³⁰ Մ. Աբեղյան. «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկեսոս դիցուհու արձաններ, էջ 23:

³¹ Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ ԽԴ, 10–11:

³² Նույն տեղում, էջ 36–37:

³³ Պ. Պռոշյան. Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, էջ 405. հմմտ. Կ. Հովհաննիսյան. Վիշապի արխեոպային կերպարի դրսևորումները հայոց պատկերացումներում. – Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, էջ 88:

³⁴ Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 333, 414, Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան, Հ. Պետրոսյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Մելքոն-

Հայկական ծիսական երգերում էլ է պահպանվել Մասիս-վիշապ կապը: այսպես, «Նարին, Նարին դու հուստ կուգաս» երգը կատարվել է անձրևաբեր ծեսի ժամանակ. Նուրիի տիկնիկը տնետուն ման տալիս հարց է տրվել՝ «Որտեղից ես գալիս», որի պատասխաններից մեկը եղել է «Մասիսի մոտից»: «Հելել, վելել, Մարու գոմեշ հայու ցուլ, դոնի է»՝ ձկան և ցուլի պաշտամունքի հետ կապված երգում հիշվում է նաև Մասիսը³⁵:

Մասիսի վերաբերյալ հիշյալ պատկերացումներն արտացոլված են նաև նրա անվանումներում: Այսպես, Անանունի մոտ վիշապային Մասիսը կոչվել է նաև «Գեղ լեռուն»³⁶, անուն, որն ուղղակիորեն կապվում է վիշապների հետ³⁷: Մասիսը Սև սար է անվանվում (Հայամավուրքում), ժողովրդի մեջ՝ Մուլթն աշխարհ (Հմմտ. հեքիաթներում հանդիպող և վիշապներին առնչվող Սև սար անունները)³⁸:

Նաև որոշ ոչ հայկական ավանդազրույցներ կարող են առնչվել Սև սար անունին: Մասիսի հետ: Այսպես, Գր. Ղափանցյանը վիշապ կոթողների մեջ մարմնավորված է տեսնում մահվան և հարուլթյան աստվածուլթյան կերպարը, իսկ Մասիսը որպես վիշապների խորհրդանիշ համեմատում է միջագետքյան տեքստերի Արալու անդրաշխարհային սարի հետ, որը կապվում էր նաև կյանքի ջրերի հետ³⁹: Անցնելով Մաշու երկգագաթ լեռը, որը վերահսկում է արևի շարժը, որի գագաթները պահում են երկնքի կառույցը, որի ընդերքի հիմքերը հասնում են մինչև անդրաշխարհ, որտեղ ապրում են վիշապային էակներ և որտեղ փչում է հյուսիսային քամին, Գիլգամեշը հայտնվում է հեքիաթային մի երկրում, որտեղ նա տեսնում է սերդուրիկ, լավվարդ և խաղող⁴⁰: Խեթագետ Ֆ. Հասար իր էպոսի այս հատվածում ելնելով հյուսիսային քամու հիշատակումից, ենթադրում է, որ «առասպելական Մաշու լեռը կարող էր գտնվել Հայկական

յան, Ս. Հոբոսյան, Պ. Ավետիսյան, Բ. Գասպարյան. Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Երևան, 2005, էջ 255–256:

³⁵ Ժ. Խաչատրյան. Ծիսական պարը հայոց հավատալիքների համատեքստում, Երևան, 2014, № 74, 92:

³⁶ Սեբեոս. Պատմութիւն, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, գլ. Ա, Երևան, 1979, Ա. Հմմտ. Գ. Թումանյան. Վիշապաքարերի պաշտամունքային-կիրառական գործառույթները. – Վիշապ քարակոթողները, էջ 109:

³⁷ А. Е. Петросян. Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии. – «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР, 1987, № 1, с. 56–70.

³⁸ Մ. Աբեղյան. Երկեր, հ. Ը, էջ 185–186, 192, Հմմտ. նաև՝ Ա. Շ. Մնացականյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 464, Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 261, 468–469, Ս. Հարուլթյունյան. Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 118, 448, Լ. Սիմոնյան. Հավքն իր թևով օձն իր պորտով, Երևան, 2011, էջ 71, 73:

³⁹ Գ. Ղափանցյան. Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 16. Г. Капанцян. О каменных стелах на горах Армении. Ереван, 1952, с. 45–46, 49.

⁴⁰ A. George. The Epic of Gilgamesh. London, 1999, p. 71.

լեռնաշխարհում», ինչի համար նա բերում է Մասիսի և Նեխ Մասիքի թեկնածուությունը⁴¹: Խեթագետ Ն. Մարտիրոսյանին ևս Մաշու երկգագաթ լեռը «Մասիսը կը հիշեցնե»⁴²: Այս համատեքստում հիշարժան է Վ. Բրյուսովի կարծիքը, թե Մայկոպի Մեծ դամբանաթմբից (թվագրվում է Ք. ա. IV հազ.) հայտնաբերված հայտնի արծաթե անոթի պատկերագրություն մեջ կարող են փորագրված լինել Մասիսն ու Արագածը՝ նրանց միջև հոսող Արաքսով⁴³:

Նման պատկերացումներ պահպանվել են նաև հետագայում: Այս կապակցությունը հիշարժան է Կեղծ Պուլտարքոսի պատմությունը Միթրայի կողմից ժայռը բեղմնավորելու մասին, որի մանրամասները զուգահեռներ են գտնում խուռիական վիշապ Ուլիկումիի առասպելի հետ և Ա. Պետրոսյանի կողմից առնչվում են Մասիսին՝ դիտարկվելով «վիշապ» կոթողների համատեքստում⁴⁴: Ուշագրավ է արաբ պատմիչ Յակուտ ալ Համավիի հետևյալ տեղեկությունը. «Արմինիայի մեջ երկու լեռներ են, որոնց վրա են գտնվում Հայաստանի թագավորների շիրիմները՝ իրենց գանձերով: Ասում են, թե Պիլնիոս իմաստունը կախարդել է այդ լեռները՝ որպեսզի մարդիկ չկարողանան բարձրանալ վերև»⁴⁵: Երկու լեռների և դրանց վրա բարձրանալու արգելքի պահը վկայում է, որ խոսքը Սիսի ու Մասիսի մասին է, մանավանդ որ հաջորդ տողում պատմիչը հիշում է Դվինի մոտ գտնվող Հարիս և Հուայրաս լեռները, այսինքն՝ նույն Մասիսն ու Սիսը: Ուշագրավ է նաև մեկ այլ հանգամանք. ըստ արաբ հեղինակի՝ Պիլնիոս իմաստունը (Բայինաս) համարվում է հուռութքի/ թալիսմանի հայր, ով շատ քաղաքներում թողնում է հմայակներ՝ պաշտպանելու համար դրանց փոթորիկներից, օձերի և կարիճների խայթոցից⁴⁶: Լեռան, դամբարանի, հուռութքի և հողմի հիշատակումը կրկնակի կապ է ստեղծում վիշապային համատեքստի հետ:

Ուրեմն, ինչպես հայկական, այնպես էլ հարակից որոշ ժողովուրդների աշխարհայացքում Մասիսն ունեցել է խորհրդավոր և որոշակիորեն վիշապային բնույթ: Եվ սա պատահական չէ. չէ՞ որ Մասիսը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր և ամենագրավիչ ուղեանիշն է:

⁴¹ V. Haas. Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen. Mainz am Rhein, 1982, S. 112.

⁴² Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ (Թարգմ. և ներած. Ն. Մարտիրոսյան), Երևան, 1963, էջ 119:

⁴³ Վ. Բրյուսով. Հայաստանի և Հայ կուլտուրայի մասին, Երևան, 1967, էջ 181:

⁴⁴ Ա. Պետրոսյան. Երեսուն տարի անց. վիշապ քարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը.՝ Վիշապ քարակոթողները, էջ 43:

⁴⁵ Յակուտ ալ Համավի. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ. 3, կազմ.՝ Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 51, 155, ծնթ. 139. հմմտ. Ա. Ն. Տէր-Ղեկոն դեան. Մասիս լեռան մասին արաբական զրոյցը.՝ «Հայկազեան հայագիտական հանդէս» (Բեյրութ), 1971, № 3, էջ 9-16:

⁴⁶ Նույն տեղում:

Մասիսի պատմամշակութային նշանակության խնդիրը

Մասիս-Արարատ սարը ինչպես հայ, այնպես էլ համաշխարհային գրականության մեջ մշտապես դիտարկվել է իր համաշխարհային նշանակության համատեքստում՝ որպես բիբլիական տապանակիր լեռ⁴⁷: Այս տեսանկյունից այն հնարավոր է դիտարկել երեք հիմնական մակարդակներում՝ որպես տարածական ուղենիշ, որպես սրբազան տարածք և որպես տնտեսական գոտի:

1. Որպես Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետ՝ Մեծ Մասիսը երկրի կարևորագույն ուղենիշն է եղել: Իր բարձրությամբ և գեղեցկությամբ այն որոշակի ձգողականություն է ապահովել՝ հստակորեն նպաստելով տեղական ինքնությունների ձևավորմանը: Այն երևում է տարբեր հեռավորություններից, օրինակ, Բյուրակնյան և Վարազա, Մուշի⁴⁸ կամ Զավախքի⁴⁹ բարձունքներից: Այս իմաստով Հայկական լեռները գտնվել են տեսանելիության ընդհանուր դաշտում, ինքնություն ձևավորող կարևոր հանգամանք է եղել, հատկապես, եթե հաշվի ենք առնում դրանց խորհրդավորության բարձր մակարդակը⁵⁰: Այս տեսանկյունից պատահական չէ, որ «Վիշապ» կոթողների բարձրագիւր միջավայրերը, որպես կանոն, տեղադրված են այնպիսի առանցքի վրա, որի տեսադաշտում են գտնվում Մասիսի գագաթները, մի լեռ, որն էական դեր պիտի խաղար վիշապներին կերտողների արժեքային համակարգում, և որից, անշուշտ, կախված է եղել այդ կոթողների յուրահատուկ աշխարհագրական միջավայրի ընտրությունը:

2. Երբ նայում ենք լեռնաշխարհի նախաքրիստոնեական սրբավայրերի քարտեզին, ապա երևում են երեք հիմնական կենտրոններ՝ Այրարատ (Արարատի և Արագածի միջև), Տարոն (Քարքե լեռան շուրջ), Բարձր Հայք⁵¹, որոնցից Այրարատում է նկատվում դրանց ամենամեծ կուտակումը⁵²: Ինչ վերաբերում է Մասիսին, ապա այն հաճախ ընկալվում է որպես հիմնական սրբավայր՝ և՛ որպես առանձին լեռ (ուղենիշ), և՛

⁴⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս «Աստվածաշնչական Հայաստան» (Երևան, 2005) ժողովածուի բազմաթիվ հոդվածներում:

⁴⁸ Գ. Սրվանձտյանց. Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 64, 77, Ա-Դ օ. Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 118:

⁴⁹ Г. А б и х. Геология Армянского нагорья. Восточная часть. – «Записки Кавказского отдела русского императорского общества», т. XXIII. Пятигорск, 1902, с. 4, 13, 25; Ե. Լ ա լ ա յ ա ն. Երկեր, հ. 1, Երևան, 1983, էջ 46:

⁵⁰ Լեռնային սրբավայրից լայն տեսարանի բացվելը կարևոր առանձնահատկություն է. հմմտ. Ստ. Լ ի ս ի ց յ ա ն. Ազգագրական հարցարան, Երևան, 1946, էջ 76:

⁵¹ Г. Д. В а р д у м я н. Дохристианские культы армян. – «Армянская этнография и фольклор», т. 18. Ереван, 1991, с. 112–113, Ս. Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 195:

⁵² А. P a r s a m y a n. Les sanctuaires antiques en Arménie: panorama géographique. – “Vishap between Fairy Tale and Reality”, edited by A. Bobokhyan, A. Gilibert, P. Hnila, Yerevan, pp. 460–473.

որպես սրբազան տեղ, որի գագաթին նաև ծեսեր են կատարվել⁵³: Այս տեսանկյունից, պատահական չէ, որ Հայկական միջնադարյան գրականության մեջ Մասիսի համատեքստում հիշատակվում են վիշապների տաճարներ (Խորենացի II: ԾԱ), իսկ հեքիաթներում վիշապների պալատներ⁵⁴: Արվեստաբան Հ. Հովհաննիսյանը, հայ հին դրամայի ակունքների խնդիրը ներկայացնելով Խորենացու և այլ պատմիչների ավանդած վիշապազուհեների պատմության համատեքստում (Աժդահակ, Արտավազդ-Շիրզար և դրանց զուգահեռ Պրոմեթևս-Ամիրան), անդրադառնում է նաև «վիշապ» կոթողներին: Մասնավորապես, հիշելով Խորենացու «վիշապաց տաճարը», գտնում է, որ այն ջրի հնագույն պաշտամունքի արձագանք է, ինչն արտացոլված է «վիշապ» կոթողների երևույթում: Ըստ նրա՝ Մասիսի վրա ջրի պաշտամունքի հետ կապված մի հնագույն սրբավայր է հավանաբար եղել, որտեղ հետագայում կառուցվել է Սբ. Հակոբի աղբյուրն ու մենաստանը⁵⁵: Այս ենթադրությունը հաստատում է վիշապ քարակոթողի նորագույն գտածոն:

3. Մասիսը և Հայկական պարը, Արագածն ու Գեղամա լեռները եզերում են Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական և քաղաքական կենտրոնը՝ Արարատյան գոգավորությունը: Ցամաքային կլիմայի պատճառով ոռոգման հարցը խիստ կարևորվել է այստեղ բոլոր դարաշրջաններում: Պատմական Հայաստանի ոչ մի նահանգում ջրի համար մղվող պայքարն այնքան կատաղի բնույթ չի ունեցել, որքան Արարատյան դաշտում, որովհետև այս խիստ սակավանձրև գոտու այգեգործությունը, բանջարաբուստանային կուլտուրաների և հացաբույսերի կյանքը հիմնովին կապված էր արհեստական ոռոգման հետ: Եվ պատահական չէ, որ Հայաստանի բոլոր պետական կառույցները, իսկ պետության բացակայության դեպքում՝ հոգևոր հաստատությունները, Արարատյան դաշտում զբաղվել են ջրաշինարարական աշխատանքներով⁵⁶:

Հին Հայաստանի հասարակական կյանքը հասկանալու տեսանկյունից՝ Արարատյան դաշտի ջրամատակարարման հարցը առանցքային է համարել Ն. Մառը, և պատահական չէ, որ այդ խնդիրը նա քննարկում է վիշապների կապակցությամբ, որոնք ջրի պաշտամունքին նվիրված ու ջրի անընդհատությունը ապահովող հուշարձաններ են եղել⁵⁷: Այն հան-

⁵³ Срб. Лисицян. Духовная культура армянского народа: языческая религия армян.— Национальный архив Армении, ф. 428, оп. 5, д. 71, л. 2. Հմմտ. Գ. Յոփսէփեան. Արագածի գագաթին.— Մատենաշար «Հայաստանեայց Եկեղեցույ», հ. 1, Նիւ Եորք, 1941, էջ 22:

⁵⁴ Ե. Զաքարյան. Հիվանդության և բուժման առասպելությունը Հայկական հեքիաթներում, Երևան, 2016, էջ 47, Թ. Հայրապետյան. Արքետիպային հարակցումները Հայկական հրաշապատում հեքիաթներում և վիպապատմական բանահյուսության մեջ, Երևան, 2016, էջ 236:

⁵⁵ Հ. Հովհաննիսյան. Հայ հին դրաման և նրա պայմանաձևերը, Երևան, 1990, էջ 34–35, 38, 48, 53–54:

⁵⁶ Մ. Տէր-Մովսիսեան. Էջմիածնի դաշտի ոռոգումը. — «Արարատ», 1912, № 4, էջ 334–346, Վ. Հ. Բոնյան. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 327:

⁵⁷ Н. Я. Марр, Я. И. Смирнов. Նշվ. աշխ., էջ 80–81: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Քալանթար. Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ Խորհրդային

գամանքը, որ վիշապները դրվել են Արարատյան գոգավորությունը եզերող լեռների առանցքային կետերում, ջրի հիմնական աղբյուրներին կից, վկայում է, որ վերջիններս ուղղված են եղել այնտեղ ներհասող ջրային ռեսուրսների ապահովմանը: Ակնհայտ է, որ Արարատյան դաշտի բարեբերությունն առաջին հերթին ապահովել է Արագածը: Այս կապակցությամբ պատահական չէ, որ XIX դ. առաջին կեսի ճանապարհորդ Մ. Վազները Արագածը ներկայացնում է ջրի առատությամբ և լեռնահովիտներով բնորոշվող մի դրախտավայր, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել, որպեսզի նրա շուրջ բնակավայրերի խիտ ցանց առաջանա. և սա չի կարելի ասել Մասիսի պարագայում⁵⁸: Սակայն, ինչպես արդեն վերը նշեցինք, սկսած վաղ ժամանակներից մինչև վերջերս, Մեծ ու Փոքր Մասիսների գոգավորությունների վրա էլ են եղել ջրանցք-ջրավազաններ⁵⁹: Այնուամենայնիվ, տնտեսական գործառույթը, անշուշտ, չի եղել ամենակարևորը Մասիսի համար. Մասիսը նախ և առաջ ուղենիշ էր ու սրբազան տարածք:

Եզրակացություն

Ի մի բերելով վերոգրյալը՝ կարող ենք փաստել, որ Մեծ Մասիսի հյուսիսարևելյան լանջերին հայտնաբերված «Վիշապ» կոթողը գալիս է մեկ անգամ ևս վկայելու այս լեռան վերաբերյալ հայկական, ու մասամբ հարևան ժողովուրդների հիշողության մեջ պահպանված պատկերացումների խոր հնությունը, ըստ որոնց՝ այդ լեռը վիշապային քաղքերի, հսկաների և վիշապապաշտ խմբերի բնակության վայր է, որի բարձունքներում եղել են վիշապի տաճար և արքայական թաղումներ, ու որտեղ վարդավառյան տոներ են իրականացվել: Հսկաների գերեզմանների, աշտարակաձև կառույցների ու ջրանցքների հնագիտական փաստագրումները Մասիսի վրա իրական հենք են ստեղծում հիշյալ ժողովրդական վերացարկված պատկերացումների բացատրության համար: Հնագիտական, գրավոր և բանավոր տվյալներով վերականգնվող Մասիսի խորհրդավոր ու վիշապային բնույթն ամենևին էլ պատահական չէ, քանի որ այս լեռը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր ու ամենագրավիչ ուղենիշն է և ինքնություն կերտող կարևորագույն գործոնը:

Հայաստանում. – «Տեղեկագիր ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի», 1937, № II, էջ 171–194, Գ. Շիրմազան. Դրվագներ Հայաստանի ուղեգրման պատմությունից, Երևան, 1962:

⁵⁸ Մ. Վազներ. Ճանապարհորդությունն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851, էջ 105, 112, 123–124. հմմտ. նաև՝ Գ. Ա. Բ. և Խ. Գեոլոգիա Արմյանսկոյ նոգորյա. Զապադնայա չաստ. – «Զապիսկի Կավկասկոյ օտդելա ռուսկոյ Իմպերատորսկոյ օբշչեստվա», տ. XXI. Փյատիգորսկ, 1899, ս. 20.

⁵⁹ Ի. Շոպեն. Իստորիկեսկիյ յադնիկ սոստոյանիյ Արմյանսկոյ օբլաստիյ վ օպոխույ եյ յրիսոյեդինենիյ Կ Ռուսիյսկոյ Իմպերիյ. ՍՍԲ., 1832, ս. 420–421; Ա. Մխիթարեան. Նշվ. աշխ., էջ 86–88: Արարատի հալվող ձյան ջրերը հավաքելը և ջրանցքով Գորգան գյուղ (Բայազետի կողմերը) տեղափոխելը պարսից կառավարության կողմից XIX դ. սկզբին վկայված է ճանապարհորդական նոթերում (Յ. Պարրոտ. Նշվ. աշխ., էջ 64):

Արսեն Բոբոխյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի վաղ Հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, տնօրենի տեղակալ գիտական գծով: Գիտական հետաքրքրությունները Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների նյութական ու հոգևոր մշակույթ: Հեղինակ է 3 մենագրության և շուրջ 100 գիտական հոդվածի:
arsenbobokhyan@yahoo.com

Սասկ Տարոնցի – ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի ասպիրանտ (գիտական ղեկավար, պ. գ. դ. Հայկ Ավետիսյան): Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի Հնագիտություն, ուրարտական քաղաքակրթություն, բրոնզե գոտիներ, առասպելաբանություն: Հեղինակ է 6 հոդվածի:
saaktaro@gmail.com

REFERENCES

- Abeghyan M. “Vishapner” kochvats kotoghnerm ibrev Astghik-Derketo ditsuhu ardsanner, Yerevan, 1941 (In Armenian).
- Abeghyan M. Erker, h. E. Yerevan, 1985 (In Armenian).
- Abikh G. Geologiya Armyanskogo nagor'ya. Vostochnaya chast'. – “Zapiski Kavkazskogo otdela russkogo imperatorskogo obshchestva”, t. XXIII. Pyatigorsk, 1902 (In Russian).
- Abikh G. Geologiya Armyanskogo nagory'a. Zapadnaya chast'. – “Zapiski Kavkazskogo otdela russkogo imperatorskogo obshchestva”, t. XXI. Pyatigorsk, 1899 (In Russian).
- A-Do. Vani, Bitlisi ev Erzurumi vilayetnere, Yerevan, 1912 (In Armenian).
- Alishan Gh. Ayrarat, Venetik, 1890 (In Armenian).
- Atrpet. Vishapazants vororane.– Hayastani Patmutyan tangarani arkhiv, AA 182, Leninakan, 1927 (In Armenian).
- Atrpet. Vishapazants kulte ev Anahit.– Hayastani Patmutyan tangarani arkhiv, AA 177, Leninakan, 1931 (In Armenian).
- Barkhudaryan V. (khmb.). “Astvatsashnchakan Hayastan”, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Barnett R. D. The Urartian Cemetery at Igdyr. – “Anatolian Studies”, 1963, № 13.
- Başaran C., V. Kaleş, Geissler V. Mount Ararat Archaeological Survey. – “Bible and Spade”, 2008, № 21.3.
- Bdoyan V. H. Erkragsaksakan mshakuyte Hayastanum, Yerevan, 1972 (In Armenian).
- Bergé Ad. Der Kaukasus in archäologischer Beziehung. – “Russische Revue ” (St. Petersburg), 1874, № 5.
- Bobokhyan A., Gilibert A. Vishape hekiati ev irakanutyanyan sahmanin, khmb.՝ P. Hnila, Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Bryusov V. Hayastani ev hay kulturayi masin, Yerevan, 1967 (In Armenian).
- Dubois de Montpéroux Fr. Voyage aotour du Caucase, t. III. Paris, 1839.
- Ebeling M. Der Begräbnisplatz und die Inschriften auf dem Kleinen Ararat. – “Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin”, 1898, № 2.
- George A. The Epic of Gilgamesh. London, 1999.
- Georgian B. Khorenatsun Khorenatsov petk e haskanal, Edjmiadsin, 1899 (In Armenian).

- Ghanalanyan A. Avandapatum, Yerevan, 1969 (In Armenian).
- Grigorean A. Bnapashtakan ev khorhrdabanakan enkalumneri drsevoruumnere Ghevond Alishani erkerum. – “Bazmavep” (Venetik), 2014, № 1–2 (In Armenian).
- Gilgamesh. Hin Arevelki dyutsaznavep (targm. ev nerads. N. Martirosyan), Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Gurzadyan V., Harutyunyan V. V–VI dd. Haykakan bazilik ekeghetsi Ararati lanjin. – PBH, 2006, № 2 (In Armenian).
- Ghapantsyan G. Ara Geghetsiki pashtamunke, Yerevan, 1945 (In Armenian).
- Haas V. Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen. Mainz am Rhein, 1982.
- Hakobyan T. Kh., Melik-Bakhshyan St. T., Barseghyan H. Kh. Hayastani ev harakits shrjanneri teghanunneri bararan, h. 1–5, Yerevan, 1986–2001 (In Armenian).
- Harutyunyan S. Hay araspelabanutyun, Beirut, 2000 (In Armenian).
- Harutyunyan S., Kalantaryan A., Petrosyan H., Sargsyan G., Melkonyan H., Hobosyan S., Avetisyan P., Gasparyan B. Ginin hayots avandakan mshakuytum, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Hayrapetyan T. Arketipayin haraktsumnere haykakan hrashapatum hekiatnerum ev vipapatmakan banahyusutyun mej, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Hmayakyan S. Kuera-Kuar astvatsutyun pashtamunke Haykakan lernashkharhum. – PBH, 1990, № 1 (In Armenian).
- Hovhannisyan H. Hay hin draman ev nra paymanadsevere, Yerevan, 1990 (In Armenian).
- Hovsepan G. Aragatsi gagatin. – Matenashar “Hayastaneays Ekeghetsvoy”, h. 1, Niu Eork, 1941 (In Armenian).
- Igumnov V. A., Karagyozyan H. H., Hmayakyan S. G. Odsasari sepagir ardsanagruyune. – PBH, 1997, № 1 (In Armenian).
- Ivanovskiy A. A. Po Zakavkaz’yu.– Materialy po arkheologii Kavkaza, t. VI. M., 1911 (In Russian).
- Kalantar A. Mi hnaguyn jrabashkhakan sistem Khorhrdayin Hayastanum. – “Teghekagir HKhSH patmutyan ev grakanutyun instituti”, 1937, № II (In Armenian).
- Kapantsyan G. O kamennykh stelakh na gorakh Armenii. Yerevan, 1952 (In Russian).
- Khachatryan Zh. Tsisakan pare hayots havatalikneri hamatekstum, Yerevan, 2014, № 74 (In Armenian).
- Khachikyan L. Grigor Partevin veragravats “Hartsume”, vorpes hay matenagruyuan erakhayrik. – “Banber Matenadarani”, 1964, № 7 (In Armenian).
- Kuftin B. A. Urartskiy “kolumbariy” u podoshvy Ararata i kuro-arakskiy eneolit.– “Vestnik Gosudarstvennogo muzeya Gruzii”, t. XIII. Tbilisi, 1944 (In Russian).
- Lalayan E. Erker, h. 1, Yerevan, 1983 (In Armenian).
- Leo. Hayots patmutyun, h. I – Hin patmutyun. – Erkeri zhoghovatsu, h. 1, Yerevan, 1966 (In Armenian).
- Lisitsyan S. D. Dukhovnaya kul’tura armyanskogo naroda: yazycheskaya religiya armyan.– Natsional’nyi arkhiv Armenii, f. 428, op. 5, d. 71 (In Russian).
- Lisitsyan St. Azgagrakan hartsaran, Yerevan, 1946 (In Armenian).
- Mansvetov I. D. (red.). Pyatyy arkheologicheskiy s’ezd v Tiflise, t. I. Trudy predvaritel’nykh komitetov. M., 1882 (In Russian).
- Margaryan E. Drvagner Hin Hayastani hovevor mshakuyti patmutyunits, Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Marr N. Y. Ob organizatsii serii izdaniy GAIMK «Vishapy», zapiska v Izdatel’skuyu komissiyu GAIMK, 1922 g., Sankt-Peterburgskii filial Arkhiva Rossiyskoy Akademii nauk, f. 800, op. 1, ed. khr. 1778 (In Russian).

- Marr N. Y. Pis'ma k I. A. Orbeli. – “Armenovedcheskie issledovaniya”, t. I. Yerevan, 1974 (In Russian).
- Marr N. Y., Smirnov Y. I. Vishapy. L., 1931 (In Russian).
- Mkhitarean A. Depi Ararat, Tiflis, 1904 (In Armenian).
- Mkhitarean A. Vagharshapat, Ejmiatsin, 1874 (In Armenian).
- Mnatsakanyan A. Sh. Haykakan mijnadaryan zhoghovrdakan erger, Yerevan, 1956 (In Armenian).
- Mnatsakanyan A. Sh. Haykakan zardarvest, Yerevan, 1955 (In Armenian).
- Özfirat A. Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages. – “P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti (ed.), Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May 5th-10th 2008, “Sapienza” – Università di Roma, v. 2”. Roma, 2010.
- Parrot F. Dorpatits Ararat, Yerevan, 1990 (In Armenian).
- Parsamyan A. Les sanctuares antiques en Arménie: panorama géographique. – A. Bobokhyan, A. Gilibert, P. Hnila (ed.), Vishap between Fairy Tale and Reality, Yerevan.
- Pastukhov A. B. Voskhozhdenie na Ararat.– “Izvestiya Kavkazskogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva”, 1894, № 16 (In Russian).
- Petrosyan A. Eresun tari ants. vishap karakotoghner ev vishapamarti araspele. – “Vishap karakotoghner” (khmb` A. Bobokhyan, A. Petrosyan), Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Petrosyan A. Orazhenie indoevropeyskogo kornya *wel- v armyanskoy mifologii. – “Vestnik obshchestvennykh nauk” AN Arm SSR, 1987, № 1 (In Russian).
- Petrosyan A. Vishap karakotoghner, khmb.` A. Bobokhyan, Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Piotrovskiy B. B. Vishapy: kamennye statui v gorakh Armenii. L., 1939 (In Russian).
- Proshyan P. Erkeri zhoghovadsu, h. 3, Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Reclu É. Rusakan Hayastan, Vagharshapat, 1891 (In Armenian).
- Sebeos. Patmutivn, askhatasirutyamb G. V. Abgaryani, Yerevan, 1979 (In Armenian).
- Shirmazan G. Drvagner Hayastani vorogman patmutyunits, Yerevan, 1962 (In Armenian).
- Shopen I. Istoricheskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epokhu ee prisooedeneniya k Rossiyskoy imperii. SPb, 1832 (In Russian).
- Simonyan L. Havkn ir tevov odsn ir portov, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Sinclair T. A. Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, vol. I. London, 1987.
- Smbatyants M. Ardsanagir Tsolakerti. – “Ararat” (Edjmiadsin), 1870, № 5 (In Armenian).
- Smbatyants M. Tsolakerti ardsanagirk. – “Ararat”, (Edjmiadsin), 1870, № 10–11 (In Armenian).
- Smbatyants M. Bazmardyun khmbagrutean Ararat amsagroy. – “Ararat” (Edjmiadsin), 1886, № 5 (In Armenian).
- Smbatyants M. Tsolakerti berde. – “Ararat” (Edjmiadsin), 1910, № 6 (In Armenian).
- Srvandstyants G. Erker, h. 1, Yerevan, 1978 (In Armenian).
- Taghiadyan M. Ughegrutyunner, hodvatsner, namakner, vaveragr, Yerevan, 1975 (In Armenian).
- Ter-Mkrtychyan G. Namakner Nikoghayos Marin. – Mare ev hayagitutyant hartser, Yerevan, 1968 (In Armenian).

- Ter-Ghevondean A. N. Masis leran masin arabakan zroytse.– “Haykazean hayagitakan handes” (Beyrut), 1971, № 3 (In Armenian).
- Ter-Movsisean M. Ejmiatsni dashti vorogume. – “Ararat” (Edjmiadsin), 1912, № 4 (In Armenian).
- Toramanyan T. Haykakan chartarapetutyun, h. 1, Yerevan, 1942 (In Armenian).
- Tsotsikean S. M. Ararat-Kovkas, h. 1, Frezno, 1917 (In Armenian).
- Tumanyan G. Vishapakareri pashtamunkayin-kirarakan gortsaruytnere. – “Vishap karakotoghner”, Yerevan, 2015 (In Armenian).
- Vardumyan G. D. Dokhristianskie kul'ty armyan. – “Armyanskaya etnografiya i fol'klor”, t. 18. Yerevan, 1991 (In Russian).
- Vagner M. Chanaparhordutivn i Hayastan, Vienna, 1851 (In Armenian).
- Yakut al Hamavi. Arabakan aghbyurnere Hayastani ev harevan erkrneri masin, h. 3, kazm.՝ H. T. Nalbandyan, Yerevan, 1965 (In Armenian).
- Zakaryan E. Hivandutyun ev buzhman araspeluyte haykakan hekiatnerum, Yerevan, 2016 (In Armenian).

НОВОНАЙДЕННАЯ СТЕЛА «ВИШАП» НА СКЛОНАХ
БОЛЬШОГО МАСИСА И ЗНАЧЕНИЕ ГОРЫ В РЕГИОНАЛЬНОМ
КОНТЕКСТЕ

АРСЕН БОБОХЯН, СААК ТАРОНЦИ

Резюме

Ключевые слова: Масис, Игдыр, Аралык, стела «вишап», археологический контекст, исторические данные, легенды, ориентир, священная территория, идентичность.

В июне 2015 г. на северо-восточных склонах Большого Масиса, в районе между городом Игдыр и деревней Аралык, в горно-альпийской зоне, лежащий в земле в полуклонном состоянии, была обнаружена стела «вишап» с изображением быка, размером примерно 380 x 1120 x 60 см. Из скопления камней вокруг стелы можно предположить, что памятник находится на своем первоначальном месте, вероятно, на платформе/кром-лехе.

В районе горы Масис до этого не были обнаружены стелы «вишапов». Единственные данные в этом контексте относятся к писателю Атрпету, который упоминает «вишапы» в регионе «Манкасар-Кизил Зиарет (Воскисарское святилище)», в высокогорной зоне у гор Синак и Шиштапа/Зор, фактически недалеко от недавно обнаруженного «вишапа».

«Вишап», найденный на склонах Большого Масиса, еще раз свидетельствует о системе представлений об этой горе в армянской традиции и частично у соседних народов, в которой он служит местом проживания героев-вишапов/драконов, великанов и народов поклоняющихся драконам, и где проводились праздники Вардавар. Археологические данные дополняют вышеприведенные представления. Открытие вишапа сочетается с наличием гигантских гробниц, башенных сооружений и каналов на Ма-

сисе, аналоги которых известны также из других областей распространения «вишапов».

Символическая сущность Масиса, восстановленная археологическими, письменными и устными данными, не случайна, так как эта гора является самой высокой и самой привлекательной достопримечательностью Армянского нагорья и самым важным фактором в создании локальной идентичности.

Արսեն Բոբոխյան – կ. և. ու., վедущий научный сотрудник отдела ранней археологии Армении Института археологии и этнографии НАН РА, заместитель директора по науке. Научные интересы: материальная и духовная культура ранних обществ Передней Азии и Армянского нагорья. Автор 3 монографий и более 100 научных статей. arsenbobokhyan@yahoo.com

Տաակ Թարոնցի – аспирант кафедры археологии и этнографии исторического факультета ЕГУ (научный руководитель – д. и. н. Айк Аветисян). Научные интересы: археология Армянского нагорья, урартская цивилизация, бронзовые пояса, мифология. Автор 6 статей. saaktaro@gmail.com

“VISHAP” STELA RECENTLY DISCOVERED ON THE SLOPES OF GREATER MASIS AND THE SIGNIFICANCE OF THE MOUNTAIN IN REGIONAL CONTEXT

ARSEN BOBOKHYAN, SAAK TARONTSI

S u m m a r y

Key words: Masis, Igdir, Aralik, “vishap” stela, archaeological context, historical data, legends, landmark, sacred space, identity.

In 2015, on the northeastern slopes of Greater Masis, in the area between the city of Igdir and the village of Aralik, in the mountainous alpine zone, lying in the ground in a half-inclined position, a “vishap” stela was discovered with a bull image, measuring approximately 380 x 1120 x 60 cm. From clusters of stones around the stela, it can be assumed that the monument is in its original place, probably on the platform/cromlech.

In the area of Mount Masis “vishap” stelae have never been discovered before. The only data in this regard relates to writer Atrpet, who mentions them in the region “Mankasar-Kizil Ziaret (Voskisar sanctuary)”, in the highlands near the Sinak and Shishtapa/Zor mountains, actually not far from the recently discovered “vishap”.

The “vishap” found on the slopes of Greater Masis, once again testifies to the system of ideas concerning this mountain by the Armenian and partially by the neighboring peoples, in which it serves as a kind of residence for vishap/dragon

heroes, giants and peoples worshipping dragons, and where the Vardavar holidays were held. Archaeological data supplement the mentioned image. The fact of presence of the “vishap” on Masis is combined with the evidence towards giant tombs, tower structures and canals on the mountain, analogues of which are known also from other areas of the “vishap” distribution.

The symbolic nature of Masis, restored through combination of archaeological, historical and oral data, is not accidental, since this mountain is the highest and the most attractive landmark of the Armenian Highland and the most important factor in creating of local identities.

Arsen Bobokhyan – PhD in History, Leading Researcher at the Department of Early Archaeology of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA, Deputy Director for Science. Scientific interests: material and spiritual culture of the early societies of the Near East and the Armenian Highlands. Author of 3 monographs and more than 100 articles. arsenbobokhyan@yahoo.com

Saak Tarontsi – Post-graduate student at the Faculty of History of Yerevan State University, Department of Archaeology and Ethnography (supervisor – Doctor of Sciences in History Hayk Avetisyan). Scientific interests: archaeology of the Armenian Highlands, Urartian civilization, bronze belts, mythology. Author of 6 articles. saaktaro@gmail.com